

Radka Těšínská
Lomičková

Mluvit mlčky

Znaková řeč
ve středověkých
klášterech

Mluvit mlčky

Znaková řeč ve středověkých klášterech

Radka Těšínská Lomičková

Recenzovali:

prof. PhDr. Kateřina Charvátová, CSc.

prof. PhDr. Petr Sommer, CSc., DSc.

Vydala Univerzita Karlova,

Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

Redakce Františka Jirousové

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2016

© Radka Těšínská Lomičková, 2016

ISBN 978-80-246-3284-1

ISBN 978-80-246-3323-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Na úvod	7
Zájem historiků a jazykovědců o znakovou řeč	11
Mlčení v mnišské tradici	21
Vnější ticho v prostorách kláštera	25
Mlčení jako obrana před hříchem a neřestmi jazyka	30
Vnitřní mlčení jako cesta k sobě a hovor Boha	33
Andělský ideál	35
Mlčky nemluvit, při mluvení mlčet	36
Dějiny znakové řeči	40
Gesta a znaky mimo mnišský svět	40
Slyšitelné i viditelné znaky u prvních mnichů	43
Vznik znakové řeči v La Baume a v Cluny	47
Šíření znaků mezi černými mnichy v 11.–15. století	51
Klášterní znaky jako prostředek výuky neslyšících	62
Detailní pohled do cisterciáckého kláštera	63
Pozemské i posmrtné tresty cisterciáků za zneužívání znaků	80
Brigitty pod vlivem cisterciáků	85
Znaky mezi řeholními kanovníky	87
Gilbertini, grandmontenští, Abelard a jeden ideální klášter	91
Odmítnutí znaků kartuziány	93
Klady a zápory znakové řeči	95
Pozvolna opouštěné znaky	98
Výhled do novověku – trapisté	100
Katalogy znaků	105
Katalogy jako příručky pro novice	105

Benediktinské katalogy	111
Cisterciácké katalogy	121
Katalog Siquis	122
Obsah katalogu Siquis a písářské varianty	127
Katalog Ars	133
Ostatní cisterciácké katalogy	134
Ostatní řády a jejich katalogy	143
Co katalogy vypovídají o kláštorech	149
Znaky pro jídlo	150
Nápoje	154
Maso čtvernožců a ryby	154
Luštěniny, zelenina, ovoce, mléčné produkty, vejce i bylinky	158
Chléb	161
Znaky pro Boží službu	162
Znaky pro osoby	167
Oděv, lůžkoviny, „osobní“ i pracovní věci	172
Adjektiva, adverbia a slovesa	176
Znaků je ještě více	182
Způsob tvoření znaků	187
Druhy znaků a syntax	189
Spoj špičky palců a ukazováčků v kruh, protože chléb je kulatý	194
Na závěr	199
Katalog znaků Siquis z vyšebrodského kláštera	201
Obrazové přílohy	207
Seznam zkratek	222
Prameny a literatura	223
Summary	243

Na úvod

Ticho a mniši dali vzniknout znakové řeči, která se v kláštorech užívala od 10. století. Řeholníci znaky zavedli ne proto, aby zcela nahradili řeč, ale aby umožnili nezbytně nutnou komunikaci i v místech, kde mělo vládnout naprosté ticho. Stačilo poskládat za sebe několik znaků a vznikla jednoduchá zpráva. Řeholníkům bylo přitom stále kladeno na srdce, že se má jednat pouze o potřebnou zprávu. Takovou, která je v tu chvíli nutná pro provoz kláštera, ať již materiální, nebo duchovní. Nic jiného prostřednictvím znaků nemělo být sdělováno.

Znaky vyrostly z potřeby ticha. Silencium, jako jedna z hlavních hodnot mnišství, prostupuje dějinami tohoto způsobu života od nepaměti, neboť souvisí se samotnou povahou náboženství. Prostoupí i celou první kapitolu otevírané knihy. Aby otcové mnišství usnadnili vnitřní mlčení, nacházíme od nejranějších nařízení ze 4. století pokyny k zachování mlčení vnějšího v podobě instrukcí o konkrétních místech i časech, v nichž se hovořit nesmí. Vnitřní mlčení ale neznamená jen zavřít ústa, je potřeba utiřit také své myšlenky, nehovořit k sobě ani v duchu, nechat vše odejít pryč a mysl i srdce otevřít Bohu. Při hledání smyslu ticha přihlédneme také ke dvěma současným autoritám mnišské spirituality, neboť se jedná o stále aktuální téma.

Život v komunitě však staví před mnichy i požadavky, které hovoří ve prospěch sladění života všech na úkor některých zájmů či tužeb jednotlivce. Je třeba organizovat celý den tak, aby probíhal ve vši důstojnosti, vše a všichni byli tam, kde mají být, aby se činilo to, co se činit má. Požadavek mlčení byl v tomto případě kontraproduktivní vzhledem k potřebě domluvy i na místech, kde mělo panovat naprosté ticho. I proto se začaly již na přelomu 9. a 10. století vyvíjet znaky, které měly umožnit sdělování jednoduchých zpráv, aniž by ticho (vnější ticho) bylo narušeno nežádou-

cími zvukovými projevy. Nikoho nepřekvapí, že se tak stalo v reformním klášteře benediktinů v Cluny.

Ve druhé části knihy shrneme většinu doposud známých i nových poznatků o dějinách znakové řeči a vytvoříme tak ucelený popis vývoje klášterní znakové řeči od 10. do 15. století. Nebývalý rozkvět zažila znaková řeč ve 12. století. Snad každý nově vznikající řád či uskupení, případně reforma již stávajícího řádu, přijímaly znaky do svých sbírek nařízení (např. gilbertini, augustiniánští kanovníci, grandmontenští, brigitky). Dokonce i takové řády jako premonstráti, kde ticho a znaky byly takřka v rozporu s posláním tohoto kazatelského řádu, se v prvních statutech o znaky opíraly. Znaky přejali do svého života i nově vzniklí cisterciáci, kteří je rovněž považovali za prostředek k zachování tolik požadovaného silencia. A protože se cisterciáci ve 12. století stali vzorem mnišského života jak svojí strukturou, tak vnitřním životem, byli to právě šedí mniši, od nichž se znaky začaly přebírat a šířit dál. Někde byla inspirace založena také na osobní zkušenosti, jako v případě sv. Brigity Švédské a jí založeného řádu brigitek.

Benediktini, cisterciáci, brigitky, grandmontenští či řeholní kanovníci a řada dalších, ti všichni znaky používali a zanechali o tom mnoho zajímavých dokladů, první dva jmenované řády nejvíce. Ne náhodou bude proto pozornost často setrvávat u cisterciáckých mnichů, jejichž pravidla a zvyky rozebereme dopodrobna. Doklady z cisterciáckých klášterů nás totiž přivedou na území Čech a Moravy, kde se zachovalo několik svědectví o užívání znaků ve 14. a 15. století. Vyrovnáme tak panující nepoměr, neboť hlavní pozornost byla doposud věnována benediktinům. Ani dnes, ani v minulosti však není nic černobílé, tedy ani užívání znaků nezůstalo bez otazníků. Již středověcí mniši si kladli otázku, nakolik znaková řeč ruší silencium, zda by se na ni nemělo pohlížet spíše jako na hovor a zda je obecně pro mnichy vhodná. Ne všechny řády proto znaky přejímaly a ne u všech se těšily takové oblibě. To vše přinese druhá část knihy.

Znaky a způsob jejich tvoření byly sepisovány do jednoduchých slovníků, tzv. katalogů znakové řeči. Zde zpravidla figuroval stručný popis, jak se který předmět, osoba nebo jiné popisované slovo vyjádří pomocí znaku. Jednalo se většinou o zhruba 150 znaků, které popisovaly klášterní svět. Katalogů se do dnešních dob dochovalo více, než se na první pohled zdá. Jsou to jen několikastránkové, snadno přehledné seznamy, které opatrovali benediktini, cisterciáci, trapisté i další řády. Navzájem je od sebe opisovali, doplňovali, upravovali.

Badatelská činnost v této oblasti je velmi složitá. Katalogy jsou neúplné, zachycují řadu znaků, jež mniši používali, ale ještě více používaných

znaků nezaznamenávají. Popisy vysvětlující tvoření znaků jsou většinou strohé a nekompletní. Dochované rukopisy pocházejí z 15. století, ale vycházejí ze starších předloh století 12.–13. Můžeme si tedy při zkoumání znakové řeči v klášterech být vůbec něčím jisti? Kusé informace, jaké katalogy nabízejí, bude možné pochopit až po dvou předcházejících kapitolách, které je zasadí do širšího rámce a mnohé osvětlí. Jako odměnu však katalogy poskytnou řadu jinde nepostřehnutelných informací o mnišském životě. A podobně je to s celým tématem znakové řeči. Právem bude proto katalogům věnována třetí část knihy.

Katalogy sloužily při výuce znaků, jednalo se primárně o učební materiál. Posloužily jak v době, kdy se znaky běžně užívaly, tj. zjednodušeně řečeno v 11.–13. stol., tak později v 15. století při reformách řádů. A v neposlední řadě sloužily pro záznam mizejících zvyků ve stoletích následujících, kdy byly znaky opisovány, ale nikdo se pomocí katalogů neučil. Znakových katalogů existují desítky a díky digitalizaci řady archivních pramenů se zřejmě ještě nějaké objeví. Také při přípravě této práce byly nalezeny dva dosud neznámé seznamy znaků z prostředí cisterciáckých klášterů.

Čtvrtá část knihy bude z katalogů vycházet. Nejsou v nich jen substantiva, najdou se takřka všechny slovní druhy. Jednotlivé znaky se navíc dají použít v mnoha situacích a na mnoha místech v klášteře. Díky pestré skladbě znaků v katalogích máme možnost nahlédnout do mnišské kuchyně, mezi liturgické náčiní či osoby pohybující se v klášteře. Katalogy jsou zkrátka pootevřeným oknem, které nám přiblíží středověký klášter v jeho každodenní podobě. Pokud navíc srovnáme různé katalogy, benediktinské s cisterciáckými nebo cisterciácké z různých dob mezi sebou, vyvstanou zajímavé rozdíly, které umožní sledovat historickou i geografickou proměnu klášterů. Při srovnávání je hlavně třeba dát si pozor na překlad slov a na posun v chápání některých slov dříve a nyní. Navíc řada slov má v klášteře jiný smysl než v sekulárním světě. Dopředu je nutné se smířit s tím, že nepochopíme celý klášterní svět v katalogích předestřený, ale jen střípky mozaiky středověkého mnišství, byť jsou to střípky pestrobarevné a zajímavé. Poslední kapitola se zaměří na způsob tvoření znaků, tedy na to, jak znaky vznikaly, zda nějak reflektovaly popisovaný předmět či osobu.

Jedny z prvních letmých zmínek o znacích nalezneme v Řeholi sv. Benedikta. O této Řeholi je známo, že vyniká svojí uměřeností a nacházením zlaté střední cesty. Podobný cíl je sledován i na následujících stránkách. Není zde proto vše, co se o znacích dá shromáždit, neboť takový text by

již nebyl příliš záživný. Pro zájemce je vše ostatní včetně plného uvedení latinských citací k dispozici v elektronické verzi disertační práce.¹

Úmyslně používám v celém textu termín znaková řeč, případně znakový systém, aby byla na první pohled patrná odlišnost od znakového jazyka neslyšících. Ta je skutečně jazykem, což znamená samostatným systémem, nezávislým na jakékoliv mluvené řeči, s vlastní syntaxí. Naproti tomu znaky a znaková řeč mnichů vycházejí z mluvených mateřských jazyků svých uživatelů, jsou jejich doplňkem.

Za to, že držíte v rukou tuto knihu, děkuji Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Ráda bych poděkovala i několika konkrétním osobám. Na prvním místě prof. Kateřině Charvátové, která mne k tématu znakové řeči přivedla, děkuji za dlouhé hovory nejen o cisterciácích. Děkuji paní Bohumile Havlíkové za to, že mi zprostředkovala kontakt na trapistky do kláštera de la Fille-Dieu i za to, co vše dělá pro současné cisterciáčky i trapistky. Převorce Marie-Jeanne děkuji za přijetí i za obětavé učení a vysvětlování znaků, vyšebrodským cisterciákům za přívětivý přístup při studiu archivních pramenů. Děkuji kolegům a kolegyním za poznámky k různým částem textu, debaty nad překlady i četná jiná upozornění. Děkuji své rodině a blízkým za podporu. A děkuji mnichům a jeptiškám, že si stále opásávají bedra vírou a konáním dobrých skutků a vydávají se pod vedením evangelia po Božích stezkách. Mnozí i za použití znaků, které umožňují jazyku být zticha.

1 Viz <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/search>

Zájem historiků a jazykovědců o znakovou řeč

Poněť o existenci znakové řeči mezi historiky má hluboké kořeny a sahá minimálně do 17. století. Tehdy byly v rámci edičních prací vydávány i katalogy některých řádů. Právě ty se staly prvním pramenem pro studium znaků. Postupně se ke znalosti katalogů začaly přidávat pramenné odkazy na normativní i vyprávěcí prameny, v nichž se o užívání znaků hovoří.

Existuje samozřejmě řada zahraničních studií, které se tématu znaků věnují a o něž se lze opřít. Za nejdůležitější práce považuji následující pěťici, po jejímž přečtení získá zájemce vynikající vhled do této problematiky, ve většině případů i s odkazy na další literaturu. Za „biblii znaků“ lze označit disertační práci Waltera Jareckího z roku 1979, jež vznikla pod vedením Prof. Paula Gerharda Schmidta na univerzitě v Göttingenu.² O dva roky později byla publikována pod názvem *Signa loquendi: die cluniacensischen Signa-Listen*.³ Jarecki se zaměřil na clunyské katalogy psané v latině. Shromáždil úctyhodné množství rukopisů, jež byl po důkladném prostudování schopen rozdělit do šesti skupin. Ke každé zpřístupnil kritickou edici s bohatým poznámkovým aparátem i komentářem. Ve své ediční práci se mohl opírat o některá již zpřístupněná díla, řadu rukopisů ale vynesl na světlo úplně poprvé. Jeho cílem bylo kompletně zpřístupnit clunyské znaky pro navazující, zvláště kulturně-historické bádání.⁴

2 P. G. Schmidt (Schmidt 1981) sám uveřejnil drobnou studii o užívání znaků ve středověku.

3 Jarecki 1981.

4 Pro historiky nebyly předtím *consuetudines*, v nichž se katalogy nejčastěji nacházejí, nijak lákavé. Mnoho z nich nebylo editováno, některé naposledy v 17., 18. století. Až projekt *Corpus consuetudinum monasticarum* (od 1963), kritické edice legislativních pramenů středověku, situaci změnil (srv. Engelbert 1991). Walter Jarecki nemohl ještě plody této nové ediční činnosti vychutnávat, sám podnikal celou řadu pečlivých archivních studií, na nichž je jeho práce založena. Později vydal ještě několik studií o znacích, srv. Jarecki 1988 (zde je edice cisterciáckého katalogu *Ars* a podrobné srovnání s jinými cisterciáckými katalogy, velmi důležité); Jarecki 1990a; Jarecki 1990b.

Na studium clunyjských znaků navázal Scott G. Bruce, jenž svou disertační práci nazval: *Uttering no human sound: Silence and sign language in western medieval monasticism* (Princeton 2000), vyšla pod názvem *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism: The Cluniac Tradition, c. 900–1200*.⁵ Jelikož to bylo o dvě desetiletí později, přístup autora mohl být komplexnější. Navíc mohl pracovat s existující edicí nejen katalogů (od Jareckího), ale i knih zvyklostí středověkých klášterů (zvláště clunyjské *consuetudines*).⁶ Díky těmto okolnostem i úsilí autora vznikla velmi kvalitní syntéza na téma ticha a znakové řeči v klášterech. Scott G. Bruce se rozhodl hledat samotnou podstatu znaků, jimiž clunyjsí benediktini hovořili. Velmi detailně ukázal, jak touha po andělském ideálu přivedla clunyjské mnichy k tvoření znaků.

Scott Bruce se věnuje i šíření clunyjských katalogů mimo zdi burgundského kláštera a způsobu předávání zvyklostí mezi kláštery. Protože se neomezuje jen na latinské rukopisy, zahrnul též raně anglický katalog *Monasteriales indicia*. Cisterciácký řád zmiňuje jako jednoho z příjemců clunyjských zvyklostí. Tento autor neuzavřel své bádání na poli znakové řeči zmiňovanou disertací, ale k tématu znakové řeči se vracel i v pozdějších letech. Pro cisterciácký řád je stěžejní jeho krátká, leč na informace bohatá studie *The Origin of Cistercian Sign Language*.⁷

Třetím nepřehlédnutelným autorem je historik umění Jens Rüffer, jehož texty se díky širokému rozhledu nezastávají ani před estetikou či filosofií. Z jeho pera vzešla řada vynikajících děl, v nichž podobně jako předchozí autor hledá smysl a postavení znakové řeči ve středověkých komunitách. Stěžejní prací pro tuto tematiku je studie „*Multum loqui non amare*“ *Die Zeichensprache bei den Zisterziensern*.⁸ Ke studiu znaků a jejich možné vypovídací hodnotě je značně kritický, neboť prý žádný pramen nezachycuje proměnu znakové řeči v čase, tedy jak se denně používala. Navíc tříšt pramenů, jež se dochovala, vykazuje tak výrazné místní a časové odlišnosti, že činí obtížným (nikoliv však nemožným) jakékoliv porovnávání. Upozorňuje však na jednu zásadní věc, kterou většina autorů nebere v potaz, a sice množství dochovaných slov v katalozích,

5 Bruce 2007a. Kromě kvalitního obsahu se práce vyznačuje i velmi kvalitní a čtivou formou, která je pro většinu ostatních smrtelníků nedostížitá.

6 ConsUlri; ConsBern. Obě díla srovnává a popisuje Hallinger 1959 a nověji Wollasch 1993. Podle díla Joachima Wollasche je vznik Bernardova díla třeba datovat do roku 1078, krátce poté vzniklo Ulrichovo dílo, v letech 1079–1084.

7 Bruce 2001. Kromě toho publikoval Scott Gordon Bruce další studie o znakové řeči, především v souvislosti s clunyjskými předpisy a disciplínou: Bruce 2005; Bruce 2007b.

8 Rüffer 2009. Kromě toho je znakové řeči věnována část další knihy tohoto autora (viz Rüffer 1999, 202–213).

kteří se neučili všechny znaky najednou, ale nejdříve jen ty základní, naznačil již Bruce a zde je znovu připomenut. Naopak nelze souhlasit s Ruffersovou tezí, že neexistuje žádná kontinuita, jež by zajišťovala používání znaků do současnosti. Např. trapistický řád totiž znaky stále používá a jsou to právě ty, jež pocházejí od cisterciáků. Za staletí aktivního užívání samozřejmě náležitě upravené.

Stejně jako je pro studium clunyjských znaků důležitá edice, kterou zpřístupnil Jarecki, je pro bádání o cisterciáckých znacích nepostradatelná edice jedné ze dvou hlavních skupin cisterciáckých katalogů od Bruna Griessera s názvem *Ungedruckte Texte zur Zeichensprache in den Klöstern* z roku 1947.⁹ Editor tohoto kvalitního a stále využitelného textu si však nekladl podobně vysoké cíle jako W. Jarecki. Zpřístupnil však navíc dovětek jednoho rukopisu, který zcela zřetelně ukazuje na rozdílnost mezi obsahem katalogů a celkovým množstvím užívaných znaků, tato informace však bohužel nebyla nijak reflektována v odborné literatuře.

Nejen jedna, ale na dvacet studií a edic se nachází v kompendiu editorů Jean Umiker-Sebeok a Thomas A. Sebeok *Monastic Sign Language*,¹⁰ kteří sestavili reprint řady základních studií i edic katalogů znaků. Záslužné bylo mimo jiné zpřístupnění studií o regionálních katalozích, jež nebyly psány latinsky, a proto se nedostaly do základních soupisových prací (zvláště portugalské a španělské katalogy). Znovu byly na světlo vyneseny i starší edice, např. Leibnitzovy edice katalogu z kláštera Loccum. Stejně jako Jareckeho edice a jeho rozbor clunyjských katalogů provázel i tento soubor mezi badateli (zvláště historiky a jazykovědci) zvýšený zájem o znaky.

Vraťme se nyní k počátkům prvních snah o bádání na poli znakové řeči, se kterými souvisí i první zpřístupňování pramenů. Dlouhá byla cesta badatelů, která vyústila v práci Bruceho a Rufferse o tom, co dnes považujeme za samozřejmé: zohledňovat tradici ticha v klášterech a nebát se limitů hlavního pramene – katalogů. Ještě mnohokrát bude uvedeno, že katalogy znakové řeči jsou nejlákavějším pramenem pro studium znakové řeči mezi mnichy. Většině katalogů se proto dostalo pozornosti v drobných i větších pracích již dříve.

Jako jedni z prvních publikovali prameny k poznání znakové řeči sami benediktini patřící ke kongregaci sv. Maura. Ti jsou známi díky edi-

9 Griesser 1947.

10 Umiker-Sebeok / Sebeok 1987.

cím pramenů k církevním dějinám stojícím na počátcích diplomatiky. Edmond Martèn († 1739) zpřístupnil jeden clunyjský katalog v kapitole „De locutione per signa“ svého monumentálního díla *De antiquis monachorum ritibus*.¹¹ Další clunyjské katalogy byly editovány v souvislosti s edicemi celých *consuetudines*. Nelze nezmínit Luca d’Achèrey (*Spicilegium veterum aloquot scriptorum*) s edicí Ulrichovy sbírky zvyklostí¹² a Herrgotta (*Vetus disciplina monastica*) s edicí Bernardových *consuetudines*.¹³

Od latinských benediktinských katalogů se pozornost postupně přenesla ke katalogům cisterciáckým, případně benediktinským, ale psaným v národních jazycích. Již na přelomu 19. a 20. století vznikly dvě edice menších cisterciáckých katalogů z klášterů Salem¹⁴ a Loccum.¹⁵ Kluge pak ještě v roce 1886 vynesl na světlo anglosaský katalog dochovaný v katedrále v Canterbury.¹⁶ V základním cisterciáckém periodiku se objevil také článek z pera Georga Müllera o znakové řeči mezi benediktinskými a cisterciáckými mnichy již v roce 1909.¹⁷ G. Müller ještě neměl k dispozici žádný středověký katalog znakové řeči a neznal ani mladší katalog ze Salemu. Zato shrnuje odkazy na základní, především normativní prameny, ve kterých se o znacích můžeme dozvědět. Zvláště *Řeholi sv. Benedikta*, cisterciácké zvyklosti *Ecclesiastica officia*, vizionářské zprávy či anekdotické zmínky. Znal však v té době ještě používaný katalog trapistický, díky kterému popsal alespoň stručně základní fungování znakové řeči mezi mnichy. Již pro Müllera představovaly cisterciácké katalogy kontinuitu mezi středověkými a současnými znaky.¹⁸

Při pohledu na další vývoj je možné konstatovat, že základní studie včetně edic katalogů znakové řeči byly publikovány buď v první polovině 20. století, nebo poté, až na několik výjimek, teprve od 80. let 20. století. Představy o užívání znakové řeči mezi cisterciáky rozšířily hlavně dvě zásadní edice cisterciáckých katalogů, které se od té doby dělí na větev zvanou *Ars* a *Siquis*. V roce 1938 publikoval Anselme Dimier katalog

11 Martène 1736–1738, zvl. důležitý pro tuto práci je 4. svazek *De antiquis monachorum ritibus*.

12 D’Achèrey 1655–1677. Znovu otištěno v Migne, *Patrologia latina* 149, která jako důležitý ediční počín nesmí být zapomenuta.

13 Herrgott 1726.

14 Salem 1891.

15 Schultzen 1913. Nově Jarecki 1990b.

16 Kluge 1885 (s překladem do němčiny). Moderní edice katalogu znaků a jeho popis viz Banham 1991 (s překladem do současné angličtiny).

17 Müller 1909.

18 Trapistické znaky byly známy, vycházely jako součást nařízení generální kapituly trapistů či na počátku formování řádu jako součást reformních snah. Nejpoužívanější katalog je Vernet 2005.

znaků podle rukopisů z francouzských klášterů.¹⁹ O necelých deset let později přidal Bruno Griesser již zmíněnou stěžejní edici druhé skupiny cisterciáckých rukopisů s katalogy znaků označovanou jako *Siquis*. Všechny dosud zmíněné edice katalogů pocházejí z prostředí mužských klášterů. Z prostředí benediktinek neznáme katalogy žádné, z prostředí cisterciáček by mohl být jeden, který editoval roku 1951 Van Rijnberk.²⁰

Zůstaňme ještě v první polovině 20. století. Ač je poznamenané oběma světovými válkami, objevila se v meziválečném období řada studií nebo edic i k jiným než cisterciáckým řádům. Volk obrátil roku 1923 pozornost k benediktinskému katalogu z kláštera sv. Jakuba v Lutychu, z jeho edice vzešla poté zajímavá studie o znacích Louise Gougauda.²¹ Gougaud navazuje na Müllerovu tradici, při popisu znakové řeči začíná však ještě dříve a doklady hledá v dílech Pachomia, Cassiodora i v literatuře o počtech Hrabana Maura a pak také v Cluny. Snaží se rozebírat slova v katalogu, způsob tvoření, podobnost s označovanou věcí, zkoumá, proč se daný znak znázornil tak či onak.

Z ženských řádů se pozornosti dostalo hlavně brigitekám. Nelson publikoval studii a edici katalogu ze švédského kláštera Vadstena, který, jak bude ukázáno na následujících stránkách, byl silně ovlivněn cisterciáckým prostředím a jeho katalogem *Siquis*.²²

V roce 1953 vzniklo dílo, jehož vlažné přijetí rozhodně nevyvážilo úsilí, jaké do něho jeho autor vložil. Van Rijnberk se rozhodl porovnat všechna hesla ve všech jemu známých katalozích, dokonce i v řadě dosud nepublikovaných katalogů v národních jazycích. Dohromady shromáždil 20 různých benediktinských, cisterciáckých, kanovníckých i trapistických katalogů a vytvořil abecední seznam hesel, u nichž je uveden příslušný popis znaku ze všech těchto katalogů. Pro přehlednost a možnost srovnání zvolil za jednotný jazyk latinu a katalogy v národních jazycích do ní přeložil. Jedná se tedy o kompletní srovnávací abecední seznam znaků od 11. století.²³ Nutno dodat, že tento katalog byl vydán až po-

19 Moderní edici přidal W. Jarecki, viz Jarecki 1988. Dimier již v roce 1938 nastínil, kudy by se mělo ubírat další bádání: „Mělo by se pracovat na dějinách klášterních znakových řečí, které by zkoumaly jejich počátky a formování, vývoj a proměny zrozené ze záměn a jednotlivých tradic, zavádění nových znaků v závislosti na potřebách dané doby a také upouštění od znaků, které se staly zbytečnými.“ (Dimier 1938)

20 Van Rijnberk 1951. Jak ukáže rozbor ve třetí kapitole, tento katalog pochází také z mužského kláštera.

21 Gougaud 1929.

22 Nelson 1935.

23 Van Rijnberk použil slova z těchto katalogů, resp. autorů: Bernard z Cluny, Monasteriales india, Sion, Ulrych z Cluny, grandmontenský, sv. Viktor v Paříži, Vilém z Hirsau, sv. Jakub

smrtně, autor nestihl provést poslední úpravy, což vysvětluje řadu nepřesností. Jednou z nich je nevyváženost v užívání rukopisů a katalogů. Tak se do soupisu dostaly na jedné straně dva rukopisy jednoho totožného katalogu, jindy vzal za základ edici, kde jednotlivé rukopisy nerozlišoval. Walter Jarecki mu nejvíce vytýkal překlad do latiny bez bližšího upozornění na tuto skutečnost a zánik informace o původním pořadí znaků v katalogu z důvodu jednotného abecedního řazení.²⁴ I přes uvedené právoplatné výtky by se na tento Rijnberkův katalog nemělo zapomínat a s vědomím jeho nedostatků do něho dále nahlížet, neboť množství znaků, které přinesl, je opravdu enormní. Řada studií na něj sice odkazuje, ale jen málo autorů z něho opravdu čerpá. Jedním z důvodů je i to, že jen málo badatelů se zatím zabývalo samotným rozbořem znaků a způsobem jejich tvoření v jednotlivých katalozích, proto tento soupis nepotřebovali. Druhým důvodem může být malá dostupnost díla. Jeho úvodní studie byla sice znovu otištěna v souborném díle *Monastic Sign Language*, ale katalog zde zmíněn nebyl. Bez detailního přečtení snadno unikne čtenářově pozornosti.²⁵ Ve studii postihl Van Rijnberk smysl znaků, kterým nebylo vytvoření nového prostředku komunikace, ale nástroje pro nutné případy, kdy bylo dorozumění se nezbytné. Stručně načrtl okruh slov, jež se v katalozích vyskytují a také způsob, jakým byly znaky tvořeny.

Sám autor odůvodnil zvolený způsob prezentace znaků těmito slovy:

Mohl bych rozšířit soubor [znaků] čerpající z jednotlivých soupisů způsobem, jakým vytvářeli staří mniši od 11. století svoji znakovou řeč *signa pro loquella* a jakým byly do soupisů přidávány v průběhu času nové znaky. Ale připadá mi přesnější a užitečnější poskytnout těm, kdo se zajímají o podobné studium, abecední seznam všech znaků, které se mi podařilo shromáždit. Tento soubor je ve formě kompletního latinského slovníku znaků obsažených

v Lutychu, Jardinet, dva španělské, dvakrát cisterciácký Ars (dle rukopisu z Tamie a Paříže), trapistický dle Abbé Rancého, z kláštera Loccum podle edice Leibnitze i Griessera, jiný Leibnitzův, Griesserovy edice cisterciáckého katalogu Siquis a katalog z portugalské Alcobaça.

24 Více k výtka: Jarecki 1981, 9, pozn. 9. Uvádí hlavní věci na pravou míru: a) nepřesná bibliografie (srv. Becquet 1954, 193); b) nepřesné počty znaků v jednotlivých katalozích; c) katalogy v národních jazycích převedl autor do latiny, aniž by na to jakkoliv upozornil – jejich texty se nedají srovnávat s jinými texty latinskými; d) na mnoha místech nerozlišoval zřetelné texty v podobných katalozích, slovosled je změněný; e) grandmontenský katalog označován 1/2.6., ačkoliv 1/2 jsou *consuetudines* Bernardova.

25 Z toho důvodu se řada badatelů méjí generace může domnívat, že odkaz na dílo Van Rijnberka z roku 1953 značí právě jen onu úvodní studii. O existenci katalogu není v reprintu ani zmínka a původní vydání je takřka nedostupné.

ve všech soupisech, počínaje nejstaršími *Elenchi* po poměrně nové soubory udávající způsob vytváření znaků.²⁶

S postupujícími možnostmi dnešní techniky je reálné vytvořit abecední seznam všech existujících znaků a jejich hesel a zároveň jej oprostit od výše uvedených nedostatků. Stačila by elektronická databáze, která by zohledňovala originální pořadí i znění znaku v jednotlivých katalozích (případně rukopisech) a byla by schopna poskytnout jak celkový abecední přehled, tak přehled znaků v jednotlivých katalozích. Autorka předkládané práce již základ vytvořila a zčásti naplnila, snad se v budoucnu podaří záměr dokončit. Tím by byl Van Rijnberkův odkaz naplněn.²⁷

Kromě Van Rijnberkova seznamu znaků vznikla ve stejné době i obsáhlá studie Anselma Dimiera o klášterní observanci.²⁸ Jedna z kapitol je věnována mlčenlivosti, konkrétně vnější mlčenlivosti a jejím důsledkům, mimo jiné tedy vzniku znakové řeči. Autor začíná u základních děl západního mnišství, tj. v *Mistrově* i *Benediktově řeholi*. Postupně pak shromažďuje doklady o zachovávání ticha a jeho šíření mezi benediktiny, cisterciáky i dalšími řády formujícími se v raném středověku.

Postupně začala být pozornost věnována i trapistickým katalogům. První vlašťovkou v tomto směru byla edice Du Boiseho z roku 1824.²⁹ Ale na další práce z prostředí trapistických klášterů bylo nutné si počkat až do 2. poloviny 20. století. Eric BuysSENS († 2000) použil jako pramen katalog z počátku 20. století, který trapisté při výuce či opakování užívali, a snažil se rozebrat znakovou řeč z pohledu jazykovědce.³⁰ Chtěl ukázat fungování znaků ve větách na rozdíl od mluvené řeči. Zabýval se pořadím slov ve větách vyjadřujících otázky, žádost či jiné jazykové jevy. Ačkoli psal často v prvním pádu, trapistickým mnichem nebyl, podle občasných poznámek je ale zřejmé, že se s některými trapistickými mnichy znalými znaků znal. Podobný jazykovědný rozbor provedla o několik let později také Clelia Hutt.³¹

Studium trapistických katalogů a způsobů užívání znaků v reálném životě mělo oproti všem poznatkům z jiných řádů obrovskou výhodu, a sice kontinuitu a stálou existenci. Nechci příliš zabíhat do podrobnos-

26 Van Rijnberk 1953, 25.

27 Viz <http://signa.kub.cz> (vyhledáno 12. 3. 2014).

28 Dimier 1955.

29 Du Bois 1824.

30 BuysSENS 1954.

31 Hutt 1968. Podobně jako BuysSENS i ona rozebírá možné užívání slov v různém typu vět. Řeší syntax i časové deixy. Pro úplnost dodávám, že srovnáním dvou trapistických katalogů se zabývá studie: Quay 2001.

tí, které budou rozebrány až spolu s dějinami znakové řeči, ale je nutné nastínit, že trapisté používali znakovou řeč ještě na počátku 2. poloviny 20. století. To usnadňovalo vědcům práci při snaze o pochopení fungování znaků v každodenním životě. Dnes je situace jiná, po druhém vatikánském koncilu došlo k uvolnění předpisů a znaky i u trapistů nahradilo mluvené slovo. Zůstalo jen málo klášterů, kde byly znaky ještě používány, tedy alespoň v Evropě.

V amerických klášterech se znaky zřejmě udržely déle, neboť v roce 1987 vyšla nejobsáhlejší a nejpodrobnější studie o jejich užívání.³² Robert A. Barakat publikoval spolu s ní i několik obrazových slovníků znaků, jak byly v jeho době užívány v klášteře St Joseph's Abbey (Spencer, Massachusetts). Jeho studie spolu se slovníkem vznikly ze tří důvodů: poskytnout ilustrovaný slovník uživatelům znakové řeči (a to oficiální i neoficiální), vytvořit historický záznam a v neposlední řadě přispět ke studiu znaků, zvláště jejich technického provedení.³³ Klášter sv. Josefa nevybral Barakat náhodou, měl být osídlen komunitou, která svými kořeny sahala do Francie, již museli trapisté opustit v době francouzské revoluce roku 1789. Část z nich odešla právě do Ameriky. Samotné opatství sv. Josefa bylo založeno až roku 1950.

Ze zajímavých studií nebo edic je nutné připomenout dva počiny, které obrátily pozornost do Jižní Evropy. Mario Martins publikoval latinský katalog z portugalského kláštera Alcobaça.³⁴ Snažil se přispět k poznání co nejvíce katalogů, o kterých si povzdechl: „Les knih znaků je velký, velký a špatně prořezaný.“³⁵ O několik let později přidal Mario Penna španělský katalog.³⁶ Pozornost si v této době vysloužil i zřejmě nejstarší katalog pocházející z Cambridge známý pod názvem *Monasteriales indicia*, rovněž v místním jazyce. Obsahuje znaky převzaté z clunijských klášterů, které se dochovaly ve staré angličtině (anglosaštině).³⁷

32 Barakat 1975a.

33 Nakolik se splnil druhý cíl, nemohu posoudit, neboť se mi s opatřím sv. Josefa nepodařilo navázat kontakt, ačkoli stále existuje. Je nutné také vysvětlit rozdíl mezi oficiálním a neoficiálním slovníkem, první jmenovaný zahrnuje všechna slova, která představení uznají za vhodná, aby byla ve slovníku. Neoficiální obsahuje taková, kterými se sice komunikuje, ale z různých důvodů se do oficiálního katalogu nedostaly.

34 Martins 1958. Autor přináší edici dvou rukopisů katalogu N. 218 (polovina 14. století a rok 1547), zmiňuje i některé příbuzné, hlavně latinské katalogy.

35 Martins 1958, 538.

36 Penna 1962.

37 Barley 1974 srovnává znaky s možným ekvivalentem známým rovněž v této době, příručkou Bedy Ctihodného *De computo vel loquela digitorum*. Jednou z posledních studií je semiotická analýza Conde-Silvestre 2001. Srv. též Bruce 2007a.

Abychom měli nejdůležitější studie o znakové řeči ze 2. poloviny 20. století kompletní, je třeba doplnit ještě příspěvek Anselma Davrila, *Le langage par Signes chez les Moines*.³⁸ Historický úvod o dějinách znaků rozhodně není radno přeskakovat, neboť obsahuje řadu nových zmínek a odkazů na prameny, které se u žádného jiného autora dosud neobjevily. Za hlavní pramen své studie si Anselm Davril zvolil rukopis katalogu z Fleury, kde popsal a vysvětlil celou řadu znaků.³⁹ Oproti většině autorů měl jednu obrovskou výhodu – jakožto benediktin z opatství Fleury znaky znal, protože se je ještě sám učil. Uvedl, že mniši v jeho klášteře používali stále minimálně ty nejdůležitější znaky, jako např. chléb.⁴⁰

Davrillova studie byla jedním z prvních děl, kterému se dostalo pozornosti i v českých zemích. Spolu s některými již výše zmíněnými základními díly byl díky nim sepsán první článek informující české čtenáře o fenoménu znakové řeči mezi mnichy. Autorkou je Kateřina Charvátová, která se cisterciáckým řádem zabývá již řadu desetiletí.⁴¹ Díky ní se k tomuto tématu dostala i autorka těchto řádků.⁴²

Jak je vidět, na první pohled marginální téma znakové řeči si během celého jednoho století vydobylo místo v zorném úhlu badatelů zabývajících se nejen středověkým mnišstvím. Díky sérii edic a odborných článků mohly a mohou být katalogy využívány v širším měřítku a zahrnovány do celkových přehledů dějin řeholního života i populárních publikací.⁴³ Jako první se začaly uplatňovat ve studiích o životě v Cluny v 11. a 12. století, neboť za hlavní pramen zde byly nejčastěji používány zdejší *consuetudines*, které katalog obsahují.⁴⁴ Nejdůležitějším tématem, pro které jsou katalogy často využívány, je studium jídelních zvyklostí. Již Zimmerman využil katalogy pro uvedení příkladů konkrétních jídel benediktinů i cisterciáků, ať se již jednalo o ryby, pečivo či pití.⁴⁵

38 Davril 1982.

39 V době, kdy vyšla Davrillova studie, již sice už rok existovala edice Jareckeho, kde je zpracován i tento rukopis, ale autor o její existenci či přípravě nevěděl, jak se dodnes často stává.

40 Srv. Davril 1982, 74.

41 Charvátová 2004.

42 Dosud publikované studie o znacích: Lomičková 2008, 2009, 2011; Těšínská Lomičková 2013.

43 Jeden příklad za všechny: základní přehled o životě cisterciáků viz Kinder 1997. Rovněž některé populárně naučné publikace o cisterciáckém řádu se věnují znakům: Jean-Baptiste Lefevre: *Vivre dans une abbaye. Cistercienne aux XIIe et XIIIe siècles*. Moisenay 2008, 32–33.

44 Za všechny práce o Cluny viz Hallinger 1959; Wollasch 1992, 1993; Constable 2000; v neposlední řadě také Bruce 2005.

45 Zimmermann 1973. Musel vycházet ještě z katalogu publikovaného Hergottem, Jareckeho edice *Signa loquendi* vznikla až později.

V nedávné době vznikla také kratší studie, v níž Kirk Ambrose přiblížil jídelníček v Cluny.⁴⁶

Nechybí ale ani studie, jež pohlíží na užívání znaků jako na fenomén a zasazují jej do širšího kontextu. Mnišské znaky proto nechybějí ani v dnes již základním díle o středověkých gestech z pera Jean-Claude Schmitta *Svět středověkých gest*.⁴⁷ Odpověď na svoji otázku po vztahu mezi tělesnou kontrolou a mnišskou disciplínou čerpá hlavně z instrukcí pro novice Huga od sv. Viktora. Jako jeden z prvních (nepočítáme-li středověké autority) se zamýšlí nad otázkou, jaká je souvislost mezi užíváním znaků a důstojným držením těla, jež se od mnichů očekává.

Nejnověji se objevila studie sociologa Petera Fuchse, která přináší na znakovou řeč zase jiný pohled, než na jaký jsme byli ve starších studiích zvyklí.⁴⁸ Snaží se o teoretické přiblížení fenoménu života mnichů v samotě (*apotaxis*), kterou mlčení ještě zesiluje. Autor nastiňuje život v kartouze, která je přísným mlčením typická.

Znaková řeč může být i koníčkem, který je možné sdílet. Rebecca Lucas shromažďuje a online zpřístupňuje na svých webových stránkách odkazy na prameny a literaturu, jež se týkají nejen znaků mnichů, ale také neslyšících.⁴⁹ Některé práce týkající se znakové řeči můžeme najít právě v publikacích o historii znakového jazyka neslyšících. Na tomto poli má v posledních letech největší zásluhu Suzanne Plann.⁵⁰ Oba systémy znaků se totiž setkaly v jednom ze španělských benediktinských klášterů, kde tamní benediktini vychovávali děti některých bohatších rodin, a to i několik neslyšících dětí.

46 Ambrose 2006. Těž Romeo 1979.

47 Schmitt 2004.

48 Luhmann/Fuchs 1989.

49 Viz <http://www.medieval-baltic.us> (vyhledáno 12. 3. 2014).

50 Plann 1997.